

de naturalesa nerviosa. Todas estas razones nos inducen a creer que son verdaderas *vacuolas*.

De momento, no podemos señalar ningún dato positivo sobre su origen o génesis, ni sobre su función, ni sobre su suerte ulterior. Su forma redonda y su perfecta limitación se pueden tomar como indicio de que están llenas de líquido y que poseen su *tonoplasto* como las vacuolas de las células vegetales. Si así fuese, deberíamos concluir que están al servicio o de la excreción, como en infusorios, o de la reserva orgánica, o de ambas cosas a la vez, como parece que lo están las vacuolas de la célula vegetal. Por ahora no nos queda más remedio que dejar que nuevas investigaciones arrojen luz sobre el particular, contentándonos aquí sólo con señalar el hecho.

Notes i comentaris sobre la "*Sideritis hirsuta* L."

pel

Dr. P. FONT QUER

Cap espècie del gènere *Sideritis* (secció eu-*Sideritis*), potser llevat d'alguna molt localitzada, com la *S. glauca* Cav., d'Oriola, pot fer excepció al polimorfisme general del grup, provocant sovint complicats problemes de sistemàtica i nomenclatura, atès que els autors no han tingut en compte, en denominar les seves preteses espècies, algunes vegades ni les descripcions de les altres preexistents, però gaire bé mai, els tipus autèntics. Els més famosos botànics han comès errors importants en tractar les eu-*Sideritis*, i potser, com cap altre, BENTHAM, el monògraf famós de les Labiades.

La *Sideritis hirsuta* de LINNÉ ha estat una de tantes. La seva àrea de dispersió (sensu lato), compren les costes mediterrànies occidentals d'Europa, des de la Ligúria i Provença, fins a Serra Nevada; el Nord de l'Àfrica; i, part de la vessant atlàntica de la Península Ibèrica. La regió més rica en formes d'aquest tipus és Catalunya. LINNÉ la va descriure en ses *Species plantarum*, ed. I, p. 575 (1753) dient d'ella: "*Sideritis foliis lanceolatis subdentatis, bracteis cordatis dentato-spinosis, calycibus aequalibus. Sideritis foliis hirsutis profunde crenatis. Bauh. pin. 232. Sideritis*

montana scordioides altera. *Barr. ic.* 1160. Habitat in G. Narbonensi". La localitat clàssica d'aquesta espècie, per la cita de LINNÉ, podem considerar-la catalana, també. En l'edició segona de les *Species plantarum* (1763), el mateix autor, concretà més la descripció de la *S. hirsuta* en diferenciar-la de la *S. scordioides*, dient d'aquesta que té les tiges més redressades, les fulles ordinàriament glabres pel dessobre, les corol·les grogues, àdhuc el llavi superior, les espigues aovades, no i interrompudes... Conseqüentment, a la descripció prínceps de la *S. hirsuta*, hi podríem afegir els caràcters de tenir les fulles peludes pel dessobre, les corol·les no grogues en el llavi superior, els verticil·lastres distants, ... El sinònim de BAHUIN, *Pinarx*, pàg. 233 (no 232, com equivocadament digué LINNÉ) fou interpretat pel propi LINNÉ com més escaient a la *S. Scordioides* en la edició segona de les seves *Species*, que és la *Sideritis Monspeliaca Scordioides* de LOBEL, segons BAHUIN. La descripció amb aclaracions de la segona edició de les *Species* queda completada amb la figura de BARRELLIER n.º 1160, citada per LINNÉ, que representa molt fidelment l'aspecte més comú de la *Sideritis hirsuta* de terres endins de la nostra Península, molt peluda, i d'un verd grisenc.

LAMARCK (*Dict.*, II, p. 169) i CAVANILLES (*Icones*, IV, p. 1), concreten un caràcter de la *Sideritis hirsuta* que tenim per constant, el color del llavi superior de la corol·la, «d'un beau blanc» diu LAMARCK «niveau», segons CAVANILLES, mentre a l'inferior li atribueixen color de sofre. Tots dos autors li donen fulles obtuses, dentades i peludes. L'estampa n.º 302 de CAVANILLES, correspon també al tipus dibuixat per BARRELLIER i també totes les formes de l'Herbari CAVANILLES compreses en el plec que duu l'etiqueta del propi autor, referint l'espècie a la localitat dels *Icones*: Cortes de Pallàs.

L'any 1783, POURRET creà la seva *Sideritis tomentosa* (*Mém. Acad. de Sc. de Toulouse*, ser I, vol. 3, p. 328), assimilada per BENTHAM, en *Labiatarum genera et species*, p. 580, a la *S. hirsuta* L. (1832-36), i així mateix en el vol. XII del *Prodromus* de DE CANDOLLE, p. 444 (1848). Havent examinat POURRET, com és sabut, l'Herbari SALVADOR, deixà notes manuscrites en les etiquetes, i una *Sideritis* de Montjuïc, que encara figura en dit Herbari, porta el nom de *S. tomentosa*, escrit per POURRET. Per altra banda, BUBANI (*Flora pyrenaea*, I, p. 454) que examinà a Madrid l'Herbari de POURRET, veié com la mateixa espècie tantost era referida a la *S. hirsuta* com a la *S. tomentosa*, i creu també, com BENTHAM creié, després d'aquestes comprovacions d'exemplars autèntics, en la identitat de les dues preteses espècies.

En 1859, WILLKOMM, en sa monografia *Die Arten der Section Eusideritis* (*Botanische Zeitung*, 1859, p. 284), descriu quatre varietats de la *Sid. hirsuta*. Les següents: *vulgaris* Willk., *bracteosa* Willk., *chamaedryfolia* Benth. i *tomentosa* Willk. D'aquestes quatre varietats cal supri-

mir la *chamaedryfolia* (que no és de BENTHAM, car BENTHAM l'anomenà var. *glabrior*, sinó del propi WILLKOMM), segons hem demostrat en aquest mateix Butlletí (1); i la var. *tomentosa* Willk. (non *S. tomentosa* Pourr.), que cal referir a una var. de la *S. scordioides*, segons BRIQUET (*Les Labiées des Alpes maritimes*, p. 343; 1895). Queden doncs, el tipus (var. *vulgaris* Willk.) i la var. *bracteosa*, diversa «per les bràcties més altes que els calzes o al menys iguals a ells». La localitat clàssica d'aquesta darrera varietat bé es pot dir que no existeix, perquè citant Barcelona, Chiva i Miranda de Duero, WILLKOMM anul·la la seva pròpia varietat, car és gairebé impossible, pel que sabem del gènere, que visqui una mateixa forma de la *Sideritis hirsuta* en tres localitats tant apartades. I, si no anul·la així WILLKOMM la var. *bracteosa*, al menys li treu tota precisió, puix haurà de comprendre totes les formes del tipus les bràcties de les quals arribin a tenir l'alçada dels calzes o l'ultrapassin.

En la mateixa monografia citada, WILLKOMM descriu la *Sideritis Endresii* dels Pirineus orientals, de Vall d'Eyne, Banyuls, Coll-lliure, que situa entre les *S. hirsuta* i *S. scordioides*. La *S. Endresii*, segons WILLKOMM és planta verda i sub-hirsuta, de fulles lanceolades u oblongues, amb grosses dents del mig en amunt i cuneiformes a la base, mucronades; calzes més grans que els de la *S. hirsuta*, membranosos i una mica inflats a la fi, amb les dents recorbades, semblantment a les de la *S. scordioides*; la corol·la és groga, amb taques lívides en mig dels llavis. Aquesta *Sid. Endresii* podria pendre's per un híbrid entre les *S. hyssopifolia* i *S. hirsuta*, per no tenir el calze caràcters particulars, segons WILLKOMM.

En el *Bulletin de la Société Botanique de France*, en 1875, publicà GAUTHIER els resultats d'una herborització a l'estany de Leucata, prop de Narbona, i donà a conèixer unes observacions de TIMBAL-LAGRAVE referents a la *Sideritis hirsuta*. Segons TIMBAL, i d'acord amb el parer que altres botànics li comunicaren, fins aleshores havien estat confoses, sota la denominació única de *S. hirsuta*, varies espècies, i particularment la *S. hirsuta* del litoral, i la de terres endins, que POURRET havia nomenat *S. tomentosa*. TIMBAL creu també, ben erradament per cert, que cal afegir a les anteriors, encara, la *S. Cavanillesii* Lag., i que totes plegades podrien entrar en el tipus linneà. I, proposa, finalment, que la planta del litoral s'anomeni *S. littoralis*.

Es cosa evident que la forma de l'interior, de la *S. hirsuta* L., la que és general a Castella, Aragó i Catalunya, i que creiem típica, segons abans hem expressat, no és la mateixa que viu en la proximitat del litoral al nord de Catalunya. Per altra banda, qui conegui una mica la flora d'aquesta regió catalana de les Alberes i terres veïnes, es donarà compte

(1) Cf. FONT QUER. En recerca de les *Sideritis chamaedryfolia* i *S. leucantha* de Cavanilles (1920).

de la gran variabilitat del tipus linneà (sensu lato) *Sideritis hirsuta*, i notarà la presència d'un seguit de formes, que entren dins una nova concepció específica i que esdevenen més verdes, menys peludes, de fulles grans, calzes més grosos amb les dents recorbadades i terminades per una aresta més llarga, etc.

L'existència d'aquestes formes ha ocasionat la creació de la *Sideritis Endresii* de WILLKOMM, i de la *S. littoralis* de TIMBAL-LAGRAVE, de què hem parlat, i a més, de les *Sideritis ruscinonensis* i *Goaniii* Timbal-Lagr. (1872), *S. aculeata* Bub. (sub *Fracastora*, 1897), *S. catalaunica* Sen et Pau, i *S. Augustinii* Sen et Pau (1911). En conjunt set espècies fàcils de distingir del tipus, segons sembla, de la *S. hirsuta*, pel caràcter de tenir les corol·les totes grogues i no bicolors com les d'aquella. Heus aquí un camp ben digne de les observacions dels botànics. ¿Caldrà després de conèixer els tipus de WILLKOMM i TIMBAL-LAGRAVE, reunir totes set *Sideritis* en una sola espècie? ¿Caldrà subordinarles totes, com varietats, a la *S. hirsuta* L.? ¿Serà millor mantenir per al conjunt, si no una espècie, una subespècie? Si nost.e judici no peca d'aventurat gosarem dir que totes set són específicament iguals; que caldrà estudiar si dins aquestes *Sideritis* és absolutament constant el color groc en el llavi superior de la corol·la, per a decidir sobre la constitució d'un grup que les compreguï totes, que hauria de dur el nom de *S. Endresii* Willk. (1859). Aquest és el criteri de GAUTIER (*Flore des Pyrénées orientales*, p. 348) pel que fa referència a l'espècie de WILLKOMM i a les *S. ruscinonensis*, *Goaniii* i *littoralis* de TIMBAL-LAGRAVE.

Finalment, caldrà veure si fins i tot nostra *Sideritis Bubanii* de la Vall del Segre, ha d'entrar en el grup de la *S. Endresii* Willk., com varietat extrema.

* * *

Més cap al sud, el tipus *Sideritis hirsuta* no és constant, tampoc. A les serres de Garraf hom hi troba una forma glabrescent de bràcties i flors grans, que és molt afi de la que proposem com varietat nova, del Montgó, prop de Dènia. I que descriurem així:

var. *maritima* Font Quer, nova. Luteo-viridis, subintricato-ramosa, ramis elongatis, plus minusve flexuosis, parce et subbifariam-pilosis. inflorescentia excepta; foliis glabris, petiolo ciliato, rotundatis vel truncatis, basi cuneatis; bracteis calyces subaequantibus, supremis sterilis; dentibus bractearum calycumque longe setaceo-spinosis, corollis magnis, luteo-albidis, ut in typo. Hab. in umbrosis, monte Montgó dicto, solo calcaro, 100-300 m. alt., ubi d. 2 junii 1923, legi.

Aquesta varietat representa al litoral de migjorn, les formes glabrescents i de calzes grans de l'Empordà i les Alberes; és de tiges més primes i més ramosa, les flors són bicolors com en la *S. hirsuta* típica, i la pèrdua

de la pilosatada és més acusada. Tampoc és constant la varietat *maritima*. Podem donar-ne les formes següents o subvarietats:

subvar. *angustifolia*, foliis angustioribus a typo differt. Hab. in montibus calc., prope Castelldefels, c. Barcinonam.

subvar. *rotundatifolia*, foliis parvis. segmentis calycinis valde recurvatis. Hab. prope Dianium, l. Cap de Snt. Antoni dicto.

subvar. *pinnatifida*, foliis profunde crenatis, prope Beniteixell a cel. Gros lecta et (e loco ipsissimo!) ad Sideritidem Cavanillesii Rouy, non Lagasca, referenda.

subvar. *oscilans*, inflorescentia dense patuleque tomentosa, caulibus canescentibus, corollis minoribus. Hab. in montibus Berniae, in Regno Valentino, ubi legit Gros, junii 1923.

De les Serres d'Alcaraz, al Regne de Múrcia, el Recllector del Museu de Barcelona, Sr. CUATRECASAS, ha portat una varietat de la *Sideritis hirsuta* molt robusta, amb tiges de cinquanta centímetres i més, de verticil-lastres grans, bràcties i calzes profundament dentats, etc., afí de la varietat *maroccana* Coss. Aquesta planta fou donada per S. Endresii fma. *laxispicata* per DEGEN i DEBEAUX en el *Bulletin de l'Académie Internationale de Géographie botanique* (1907). Les corol·les bicolors, i els calzes amb les dents no recorbades, etc. no permeten d'incloure-la dins la *S. Endresii*. Cal donar-la com *Sid. hirsuta* L. var. *laxispicata* (Deg. et Deb.) F. Q., o si el nom *laxispicata* fos considerat inacceptable, aplicat a una var. de la *S. hirsuta*, que és un tipus d'espigots fluixos, var. *Degeunii* F. Q. Aquesta planta fou descoberta per REVERCHON a les Serres del Pozo i Barrancón de Valentina al S. W. de La Sagra, i per En CUATRECASAS al Padrón de Bienservida, a les Serres d'Alcaraz. Sembla propia de les muntanyes de la conca més alta del Guadalquivir.

Més al sud, encara, a Sierra Nevada, hi ha la següent:

var. *nivalis*; laete viridis, verticillastris grandibus, bracteis calycibus paulo brevioribus, corollis majusculis labio superiore elongato, inferiore pallide luteo, tubo corollino purpureo. Reliqua ut in typo. Hab. in Sierra Nevada, supra Alquife ad 1800 m. alt., solo achistoso, ubi d. 14 julii 1923 legimus, rara. Typus in Herb. Mus. Barc. Habitat quoque in mont. Sierra de Baza (ad 1600 m.) et Sierra de Gador (ad 1800 m) ubi Gros legit.

* * *

A Jardinet botànic del Museu de Ciències Naturals hi cultivem desde fa tres anys la *S. hirsuta* L. i la *S. aculeata* Bub., d'Olot. Aquestes dues *Sideritis* s'han hibridat, i ens han donat una combinació encara no descrita. Suposant que aquesta *Sid. aculeata* signi no més una varietat de la *S. Endresii* Willk, proposarem l'hibrid així:

Sideritis Navasii, hybr. nov.*(S. Endresii* Willk $\times$ *S. hirsuta* L.)

α *typica* F.Q.; *S. Endresii* Willk. var. *aculeata* (Bub.) F. Q. $\times$ *S. hirsuta* L.—A Sid. Endressi var., tomento copioso praecipue ad inflorescentiam vestita, colore tota planta virido-caesio, differt; a Sid. hirsuta, foliis, bracteis, calycibusque majoribus, dentibus bractearum calycumque longispinulosis, discrepat. Hab., culta, in horto bot. barcinonense, junii 1923 legi.

Tinc un veritable goig de dedicar aquest híbrid nou al savi entomòleg P. NAVÁS, membre corresponsal de la Junta de Ciències Naturals.

Barcelona 6 de gener de 1924.

Nota Bibliogràfica

Flora Baleàrica.—Herman KNOCHE. Montpellier, 1921-23; quatre volums de 250 $\times$ 165 mm., de 536 pàg. i 2 cartes, 588 pàg., XVI-414 pàg., i XLVII làmines amb 3 cartes, respectivament.—Hem rebut el darrer volum publicat, el III, d'aquest interessant Estudi fitogeogràfic sobre les illes Balears. Compren en els dos primers volums les llistes de les excursions realitzades per l'autor a les Balears i Pitiuses, de les localitats citades en l'obra, de les espècies cultivades, de les subespontànies, de les plantes dubtoses, i de les que cal excloure d'aquelles illes. Després el catàleg sistemàtic de la flora balear, totes les criptògames incloses, seguint a ENGLER en el "Syllabus der Pflanzenfamilien", 6.ª ed.. El vol. III, està dedicat a la fitogeografia balear, dividit en tres parts, una *històrica* (cultius, clima, geologia, etc.), altra dedicada a la *flora* (característiques, origen, afinitats... de la flora baleàrica), i, una darrera, dedicada a les *associacions vegetals*, amb la bibliografia a la fi. El volum IV, compren les làmines destinades a representar les formes crítiques o espècies noves, i les *fotografies* fitogeogràfiques.